

POVIJESNI IZVORI PROSTORNIH SPOZNAJA

Mirko Marković, DESCRIPTIO CROATIAE (Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata), Zagreb 1993.

Porastu zanimanja naše šire javnosti za stare zemljovide naročiti poticaj dalo je tijekom posljednjih godina nekoliko specijalnih muzejskih izložbi i pratećih priredbi - tim više, što su urodile također vrijednim kartografskim izdanjima u vidu izložbenih kataloga.

Među njima valja ovom prigodom svakako istaći publikaciju "Pet stoljeća zemljopisnih karata Hrvatske" što ju je pripremila Ankica Pandžić, kustos u povodu istoimene izložbe Hrvatskog povijesnog muzeja i Muzeja za umjetnost i obrt potkraj 1988. godine; tada je ujedno u Zagrebu i Dubrovniku bio održan simpozij Međunarodnog udruženja kolekcionara starih zemljovida. Potkraj 1992. godine objavljen je i odgovarajući katalog koji prati zapaženu izložbu istih organizatora pod naslovom "Granice Hrvatske na zemljovidima od 12. do 20. stoljeća".

U takvom hvalevrijednom ozračju dobili smo sada i ediciju "DESCRIPTIO CROATIAE" Mirka Markovića (Naprijed, Zagreb 1993.). Ona prvi put u sustavnom, opsežnom, dokumentiranom i reprodukcijama bogato opremljenom znanstvenom prikazu obuhvaća mnoštvo kartografskih spomenika, što od najstarijih vremena pa do prošlog stoljeća *svjedoče o prirodnom i društvenom liku hrvatskog prostora.*

Ova nam edicija (na tragu autorovog znanstvenoistraživačkog pristupa) pruža ponajprije poticaje za postavljanje mnogovrsnih važnih, zanimljivih upita glede povijesne mijene odnosa čovjeka podjednako prema prirodi i prema društvu: prema njegovom prirodnom okruženju, u kojem živi - ili prema razvoju njegove društvene zajednice, u kojoj sudjeluje. Ali ova edicija pruža nam (svojim izuzetno vrijednim reproduciranim kartografskim dokumentima) također plodnu osnovu za traženje i nalaženje odgovora na spomenute mnogovrsne upite. A napose za konkretnu analizu te za kritičku verifikaciju suvremenih spoznaja o promjenljivoj slici svijeta - kakvom su brojni prethodni naraštaji susljedno raspolagali ili su je (u datim povijesnim okolnostima) željeli i nastojali postići.

Takvo bogatstvo misaonih poticaja izvire iz same naravi kulturnopovijesne baštine o kojoj je riječ: kartografski dokumenti iz davnih, ne tako davnih ili nedavnih vremena (što su u ovoj knjizi obuhvaćeni u rasponu od antičkog starovjekovlja pa do sredine prošlog stoljeća) izražavaju bitnu ljudsku težnju ka jasnom predočavanju prostornih odrednica vlastite opstojnosti. Stoga svaki zemljovid u sebi sadrži, spaja, objedinjuje (poput samog čovjekovog bića) izvornu prirodnu zadanost i razvojnu društvenu oblikovanost/preoblikovanost nekog prostora.

Dapače, zato je ovdje uvijek prisutna i druga odrednica (u našem - trodimenzionalnom, geometričkom - sustavu s prostorom nerazdvojno povezana), a to je povijesno

vrijeme, koje se pritom očituje u vrlo različitim načinima ili oblicima zemljovidnog (što znači prostornog) prikaza. Moglo bi se reći kako nam upravo međudnos prisutnosti pretežno statičnog prirodnog prostora i veoma dinamičnog društvenog prostora kod svakog pojedinoga kartografskog dokumenta pruža najbolji uvid u misaoni sklop njegovog tvorca ili njegovih tvoraca.

U tom pogledu knjiga "Descriptio Croatiae", primjerice, donosi - već u prvim poglavljima - izvanredno poučne osvrtne na početne tokove zapažanja, iskustava i najzad svjesne spoznaje prostornosti kod prapovijesnih ljudi; zatim na koncepcijske ili tehničke probleme s kojima su se suočavali antički (grčki, rimski) kartografi; pa onda naročito zanimljiv prikaz odnosa prema antičkom naslijeđu kod tvorca ranokršćanskih ili tzv. samostanskih zemljovida tijekom evropskog srednjovjekovlja.

Premda su spomenuta i daljnja znanstvena razmatranja autora relevantna, dakako, podjedno za uvid u opću kartografsku historijsku tematiku/problematiku, u ovom djelu pisac je pritom (na temelju vlastitih višedesetljetnih sustavnih znanstvenih istraživanja) svoju pozornost usmjerio prema hrvatskom prostoru. To je naznačeno i u podnaslovu knjige, koji glasi: *Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata.*

Valja odmah napomenuti kako iz dugih stoljeća staroga i srednjega vijeka nisu očuvani (ili barem nisu dosada poznati) kartografski prikazi hrvatskoga prostora koji bi ovdje imali svoje izravno izvorište, svoje samostalne tvorce. Ipak, mnogobrojna su svjedočanstva što su ih u zemljovidima o tim krajevima ostavili grčki, rimski, arapski, pa potom talijanski i drugi evropski kartografi od epohe humanizma (na prijelazu kasnog srednjovjekovlja u novo doba). A njihova vrijednost - što napose znači zemljopisna točnost - uvijek je ovisila o podacima koje su mogli pružiti samo izravni posjetitelji našega područja, raznovrsni putnici, primjerice pomorci, vojnici, trgovci, svećenici i drugi.

S obzirom da se na cjelokupnom tlu Hrvatske (od istočnojadranskih gradskih komuna, pa do kraljevskih varoši ili do samostanskih središta u kontinentalnoj unutrašnjosti prema Hrvatskom podunavlju) u stoljećima razvijenoga srednjeg vijeka očituje izuzetno visoka razina kulture, znanosti, umjetnosti - možda će daljnje pažljivo, sustavno arhivsko istraživanje iznijeti na svjetlo dana i poneke, zasad još nepoznate, spomenike tadašnje domaće kartografije. Tim više, što nam edicija "Descriptio Croatiae" već nedvojbeno ukazuje na procvat takve djelatnosti tijekom druge polovice XV. stoljeća, osobito na dvoru ugarsko-hrvatskoga kralja Matije Korvina.

Nažalost, nagli prodor osmanskih osvajača s Balkana nasilno je prekinuo mirni i plodni napredak renesansne Hrvatske, pretvorivši je u utvrđeno predziđe Evrope. O tome autor knjige "Descriptio Croatiae" kaže: "Zapadni dijelovi Hrvatske suženi su u drugoj polovici 15. stoljeća na uski pojas zemljišta između tokova Une i Kupe. Od toga vremena taj dio Hrvatske postaje nemirna zemlja na vrlo osjetljivoj granici Evrope, gdje se stalno ratovalo... Hrvatska je od kraja 15. stoljeća postala štit zapadnoeuropske civilizacije, a njezino dalje geografsko upoznavanje u velikoj je mjeri zavisilo od strateškog položaja i

uloge koju je ona imala kao pogranična zemlja na istaknutoj fronti zapadne Europe pred velikim i moćnim Turskim carstvom." (str. 70)

Doista, Hrvatska je u osvitu novoga vijeka postala utvrđenim predziđem Evrope ("antemurale Europae"). Valja pritom i ovdje, u svezi s našom kartografskom kulturno-povijesnom baštinom, upozoriti kako se još i danas nameće pogrešno geslo o Hrvatskoj kao predziđu kršćanstva ("antemurale Christianitatis"). Takvo je geslo pogrešno i štetno zbog toga, jer nas na jednoj strani ono spaja sa srbijanskim i ukupnim balkanskim pravoslavljem - a na drugoj nas strani ono sukobljava s bošnjačkim muslimanstvom. Geslo o Hrvatskoj kao "predziđu (navodno ukupnoga, a ne samo zapadnoga) kršćanstva" nameću isti oni činitelji, koji su već prije skoro pola milenija započeli na religijskom, crkvenom polju nametati pogubnu protuhrvatsku (suštinski etnocidnu) ideju tzv. unije sa srbijanskim/balkanskim pravoslavljem, a ona je potom, tijekom XIX-XX. stoljeća, u svojoj laičkoj preobrazbi postala zabludnom ideologijom ilirojugoslavizma.

Naprotiv, Hrvatska je doista bila, ostala i jeste predziđem Evrope: evropskih naroda i zemalja, evropskoga društva i kulture; predziđem evropske civilizacije - nasuprot izvanevropskoga svijeta srbijanskih i drugih balkanskih agresora.

U doba ranoga novovjekovlja, tijekom XVI-XVII. st., evropska kartografija bilježi izvanredan uspon. Tome je napose pridonijelo širenje tiskarskog umijeća, ali također razvoj relevantnih prirodnih i tehničkih znanosti. Mnogobrojni zemljovidi ili zemljovidne zbirke (atlas) iz talijanskih, nizozemskih, njemačkih i drugih kartografskih radionica obuhvaćaju sada ukupni hrvatski prostor ili pojedine pokrajine. Pri tome se - s više ili manje točnosti - prate također promjene ovdašnje političke (teritorijalne) strukture uslijed turskih ratova i osvajanja.

Međutim, za postupno upoznavanje stvarnog zemljopisnog (prirodnog) lika naših krajeva i izgleda naših naselja ponajvećma je bio presudan razvoj vojnobraambenog sustava Habsburške monarhije, u svezi s opsežnom fortifikacijskom graditeljskom djelatnošću što se od sredine XVI. st. (iz Beča ili Graza) provodi na graničnom području prema Turskom carstvu. Ova bogata i dragocjena građa tada, ipak, uglavnom nije bila dostupna javnosti, pa je još i danas znatnim dijelom očuvana samo u rukopisnim izvornicima, očekujući znanstvenu obradu i objavljivanje. Na mnoga od tih djela ukazano je u ediciji "Descriptio Croatiae".

Krajiške karte i planovi ili vedute utvrda (iz XVI. i XVII. st.), kao i kasniji civilni topografski zemljovidi (iz XVIII. i XIX. st.) prvenstveno su bili namijenjeni provođenju relevantnih praktičnih zadataka te su odražavali realno stanje na terenu. Naprotiv, naročita vrijednost kartografske produkcije širom Evrope od XVI. do XIX. st. (koja je s gledišta hrvatskog prostora predstavljena u knjizi Mirka Markovića) očituje se u tome što je, na osnovi prirodnozemljopisnog prikaza pojedinih područja, sadržavala također raznovrsne društvenozemljopisne prikaze: riječ je o predočavanju političkih (teritorijalnih) struktura, bilo iz nekog prošlog vremena ili prema odgovarajućem suvremenom stanju.

Upravo takvim svojim sastavnicama pruža nam kartografska dokumentacija reproducirana i analizirana u ediciji "Descriptio Croatiae" veoma vrijednu podlogu za upozna-

vanje bitnih političko-teritorijalnih koncepcija, koje od doba turskih ratova i osvajanja niču na tlu Hrvatske *s težnjom ka neophodnoj reintegraciji* cjelokupnog hrvatskog prirodnog, povijesnog i narodnosnog prostora od Jadrana do Podunavlja.

U tom sklopu posebno se ističu raspravljanja i nastojanja usmjerena prema ovdašnjoj suvremenoj preobrazbi tradicionalnog (antičkog, srednjovjekovnog, pa potom ranonovovjekovnog) prostornog opsega i sadržajnog značenja ilirskog/iliričkoga nazivlja. Dok je još humanističko-renesansna primjena takvog nazivlja i u kartografiji uglavnom upućivala na širi krug južnoslavenskih zemalja i naroda - već od sredine XVII. st. (upravo primjenom tradicionalnog ilirskog/iliričkog nazivlja, ali sa suprotnim modernim prostornim i sadržajnim određenjem) postupno se u hrvatskom društvu utemeljuje protonacionalni program ponovne uspostave cjelokupnosti državnopravnog, narodnosnog, gospodarskog te duhovnog života Hrvata i Hrvatske.

Poticaj takvim političko-ideološkim kretanjima dala je činjenica, što se tada prvi put u međunarodnim odnosima na jugoistoku evropskoga kontinenta ukazala povoljna mogućnost za potiskivanje osmanskih osvajača prema Balkanu, kada je 1645. godine započelo četvrtstoljetno ratovanje između Mletačke republike i oslabljenog Turskog carstva. Habsburški Dvor, zbog vlastitih apsolutističkih dinastičkih interesa, ipak je još uvijek izmicao svojoj vladarskoj obvezi glede oslobađanja ugarsko-hrvatskoga Podunavlja i kočio protuturske vojne pothvate glasovitih hrvatskih velikaša, braće Zrinskih. Ali, unatoč tome, knez i ban Petar Zrinski provodio je dugotrajnu uspješnu suradnju (podjednako na vojnom, političkom, gospodarskom i kulturnom polju) sa susjednom Mletačkom republikom, kao i s uglednim hrvatskim ličnostima iz istočnojadranskih gradskih komuna pod mletačkim vrhovništvom.

U našoj povijesnoj znanosti već je dulje vremena poznato (zahvaljujući napose doprinosu Miroslava Kurelca), kako je na toj osnovi hrvatski protonacionalni integracijski program kneza Petra Zrinskog dobio - u suradnji sa znamenitim trogirskim historiografom Ivanom Lučićem - godine 1668. svoje veoma vrijedno kartografsko uobličjenje. Riječ je o zemljovidu (izravno posvećenom hrvatskom banu Petru Zrinskom) na kojem je predočen "suvremeni (ili današnji) Ilirik", kao objedinjena zajednica triju hrvatskih srednjovjekovnih kraljevina (Hrvatske, Slavonije, Dalmacije), te srednjovjekovnog samostalnog i samosvojnog kraljevstva Bosne.

Ovaj dragocjeni kartografski spomenik iz hrvatske kulturnopovijesne baštine prikazan je u ediciji "Descriptio Croatiae" u sklopu poglavlja posvećenog zasebnoj temi *Hrvatska na kartama tzv. ilirskih zemalja u 17. stoljeću* (str. 174-183). No, pritom je autor produbljenom dokumentarnom analizom rasvijetlio važne okolnosti koje prethode nastanku tog spomenika.

Prikazujući spomenuti zemljovid "suvremenog Ilirika" (kao programa reintegracije hrvatskog prostora od doba kneza Petra Zrinskog), Mirko Marković je dokazao kako raskid sa južnoslavenskom tradicionalnom interpretacijom ilirskog/iliričkog nazivlja i njegova nova upotreba u smislu suštinske hrvatske cjelokupnosti tada postaju široko prisutni kod naše duhovne elite, okupljene u rimskom Zavodu sv. Jeronima. Dapače,

upravo je u tom krugu već 1663. godine (na osnovi opsežnih priprema) bio izrađen prototip zemljovida "Ilirika" kao objedinjenog hrvatskog prostora.

Neposredan povod za raspravu među pripadnicima hrvatskog intelektualnog kruga u rimskom Zavodu oko novog prostornog određenja Ilirika, dala je praktična potreba da se tada razgraniče odnosi prema susjednim slovenskim krajevima. Ipak, nedvojbeno je (u ozračju poticajne epohe mletačko-turskog ratovanja i s tim u svezi neophodnosti oblikovanja konkretnog programa reintegracije Hrvatske) glavna bitka vođena sa zastupnicima ideje iliroslavizma i ujedno prethodnicima ideje ilirojugoslavizma. Tim više što je u sâmom rimskom Zavodu tada djelovao i Juraj Križanić, istaknuti pristaša tradicionalne (panslavenske ili južnoslavenske) interpretacije ilirskog/iliričkog nazivlja i ujedno vatreni zagovornik pogubne politike unije s pravoslavljem.

Kao što je spomenuto, u prostorni sklop političkih težnji bana Petra Zrinskog uključen je bio - uz trajnu zajednicu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije - također ukupni teritorij srednjovjekovne bosanske države. U osobnom slučaju kneza Zrinskog to je moglo imati izvjesnu povijesnu osnovu, pozivom na tradiciju nekadašnje uloge njegovih velikaških preda Bribirskih-Šubića, jer oni su u doba najveće moći djelovali kao "banovi Hrvatske i Dalmacije, gospodari Bosne i knezovi Huma".

Ali, od kraja XVII. st. pa nadalje uključivat će protonacionalni i nacionalni hrvatski programi u državnu cjelokupnost prvenstveno susjedne krajeve srednjovjekovne Hrvatske preko rijeke Une, što su i nakon završetka velikog oslobodilačkog rata 1683-1699. godine ostali pod osmanskom vladavinom. Oni, a naročito *središnji hrvatski prostor između Une i Vrbasa*, koji se od tada i na zemljovidima često označava kao tzv. Turska Hrvatska - trajno ostaju bitnim nevraćenim segmentom hrvatske reintegracije.

Stoga valja ovdje glede geneze, konstitucije i funkcije političko-teritorijalnog pojma *Turske Hrvatske*, upozoriti na posve netočnu tvrdnju pisca predgovora (u ediciji "Descriptio Croatiae") koja glasi: "Brojne karte Hrvatske iz XVI. stoljeća pokazuju najvjerodostojnije kako je naša zemlja s turskim prodorima prema zapadu izgubila znatan dio svoga nekadašnjeg teritorija. Ti izgubljeni dijelovi Hrvatske označivani su na zemljovidima XVII. i XVIII. stoljeća imenom *Turska Hrvatska*." (Franjo Tuđman). Jednaku netočnu tvrdnju iznosi također Zdravko Sančević u svojoj studiji o kartografskim prikazima Hrvatske, na stranicama izložbenoga kataloga "Granice Hrvatske na zemljovidima od 12. do 20. stoljeća" (Zagreb 1992/1993).

U stvarnosti, pojam *Turska Hrvatska* nije bio nikakav neodređeni, općeniti naziv za ukupnost onih hrvatskih zemalja od Drave do jadranske obale koje su tijekom XVI-XVII. stoljeća pod pale turskoj/osmanskoj vladavini. Naprotiv, taj političko-teritorijalni koncept ima svoje povijesno ishodište tek u pogubnim odredbama mirovnog ugovora iz Srijemskih Karlovača 1699. godine te se suštinski odnosi na središnji segment hrvatskog integralnog teritorija, u međurječju Une i Vrbasa - što je (uslijed protuhrvatskih imperijalnih i apsolutističkih interesa habsburškoga Dvora) bio i nadalje ostavljen pod vlašću balkanskih osvajača.

Mnogi kartografski dokumenti austrijske, talijanske ili druge provenijencije tijekom

XVIII. i XIX. st. (od kojih su poneki reproducirani i u ediciji "Descriptio Croatiae") ukazuju na hrvatsku pripadnost područja od Une do Vrbasa. Podjedno kao i "Zemljovid carevine Austrijske" Dragutina Seljana iz 1847. godine, koji - kako ističe Mirko Marković - predstavlja prvu tiskanu kartu na hrvatskom jeziku (str. 268/269). Ili pak - među zaključnim reprodukcijama u ovoj ediciji - "Zemljovid Kraljevine Hrvatsko-Slavonske i Vojvodine Sèrbske" Marka Halavanja iz 1851. godine (str. 296/297). Svijest o tome da je bez razvojnog uključivanja međurječja Une i Vrbasa nemoguće ostvariti neophodnu integraciju našega jadranskog i podunavskog prostora, ostat će potom i nadalje trajno prisutna kod vodećih ličnosti građanske Hrvatske.

Sazeto ocrtni primjer tzv. Turske Hrvatske pokazuje kakve važne i vrijedne povijesne izvore za naše suvremene prostorne spoznaje sadrže očuvani kartografski dokumenti iz stoljeća prošlosti. Jednakim načinom mogli bismo (koristeći bogatu građu iz knjige Mirka Markovića "Descriptio Croatiae") razmatrati razvojne tokove oblikovanja teritorijalnog sklopa moderne Dalmacije ili Slavonije sa Srijemom, zatim položaj Istre, Međimurja ili Baranje, itd.

Potrebno je naglasiti kako se djelo Mirka Markovića temelji na njegovim vlastitim opsežnim, sustavnim i iscrpnim istraživanjima, što ih je provodio tijekom više od tri desetljeća. Svakako valja posebno spomenuti važnost i korisnost bibliografskog priručnika koji je publicirao već 1978-1980., obuhvaćajući domaću geografsku literaturu iz vremena od početka novoga vijeka pa do naših dana.

No, još prije toga objavljen je (kao zasebna edicija) prvi dio njegovog povijesnog prikaza razvoja kartografskih dokumenata o našim krajevima, koji seže do potkraj XVII. st. Izdavač je bio Zavod za kartografiju Geodetskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. A u izdavačkom predgovoru toga djela iz 1975. godine čitamo, među ostalim, sljedeću napomenu: "Zbog relativno skromnih financijskih sredstava, nije bilo moguće tekstu priložiti faksimile starih karata koje su služile pri ovom radu, no nadamo se da će to biti uskoro učinjeno."

Morala su ipak proteći još skoro puna dva desetljeća, da bismo - zahvaljujući daljnjem istraživačkom trudu našeg autora i zatim podršci zagrebačkog izdavačkog zavoda "Naprijed" - dobili, eto, u ruke knjigu "DESCRIPTIO CROATIAE"; ona nam *podjedno i riječju i slikom* pruža bogat, iscrpan, uzbudljiv opis hrvatskog prirodnog i društvenog prostora, kao i njegovih mijena tijekom stoljeća burne prošlosti.

Igor Karaman